

Huishoudelijke produktie als economische buffer?

In het alledaagse leven speelt huishoudelijke arbeid een belangrijke rol. In de economische wetenschap daarentegen telt huishoudelijke arbeid niet of nauwelijks mee. Dat is logisch, want het is een lastig onderwerp. De markt is voor economen doorgaans het analytisch aangrijpingspunt en huishoudelijke arbeid en de vruchten daarvan worden niet via de markt verhandeld. De auteur van dit artikel maakt onderscheid tussen structurele en conjuncturele aspecten van de huishoudelijke arbeid. In dit artikel gaat hij met name in op de conjuncturele aspecten. Hij concludeert dat huishoudelijke arbeid slechts in geringe mate de bufferfunctie vervult die eraan wordt toegedacht.

DR. IR. J.C. VAN OURS*

De meningen over de economische betekenis van huishoudelijke arbeid verschillen 1). Bij het bepalen van deze economische betekenis doen zich twee problemen voor: de afbakening en de meting. Het eerste probleem houdt in dat het moeilijk is een exacte definitie van huishoudelijke produktie te formuleren, het tweede probleem dat zelfs bij een exacte definitie nog niet gemakkelijk ondubbelzinnige meeteenheden geformuleerd kunnen worden.

In de discussie omtrent de ontwikkeling van huishoudelijke activiteiten en de wisselwerking tussen huishoudelijke-markt- en overheidssector wordt een onderscheid gemaakt tussen conjuncturele en structurele aspecten. Tot de conjuncturele aspecten wordt de bufferfunctie van de huishoudelijke produktie gerekend: door vergroting van de eigen produktie van goederen en diensten kan de levensstandaard van een huishouden op peil blijven in tijden van inkomensdaling. Tot de structurele aspecten wordt de ontwikkeling van de huishoudelijke produktie gezien over een langere periode gerekend. Hierbij spelen factoren een rol als het toegenomen bezit van huishoudelijke gebruiks-goederen en de toegenomen vrije tijd.

In dit artikel wordt vooral ingegaan op de conjuncturele betekenis van de huishoudelijke produktie. De afgelopen jaren is het inkomen van het gemiddelde huishouden in Nederland bijna voortdurend teruggelopen. Dit betekent dat de eventuele bufferfunctie van de huishoudelijke produktie zich juist in die periode duidelijke gemanifesteerd moet hebben. Het feitelijk constateren hiervan is geen eenvoudige zaak. Niet alleen wordt er naar huishoudelijke produktie in het algemeen nog weinig onderzoek verricht, ook de specifieke problemen van afbakening en meting bemoeilijken uitspraken ter zake. De bufferfunctie van de

huishoudelijke produktie wordt hier verkend op basis van CBS-statistieken omtrent de gezinsconsumptie en op basis van de resultaten van een tweetal enquêtes naar gezinsconsumptie en huishoudelijke produktie, die in opdracht van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarkt-onderzoek (OSA) zijn verricht.

Afbakenings- en meetproblemen

Over de afbakening en de meting van de huishoudelijke produktie bestaat een grote hoeveelheid literatuur waarin

* De auteur is stafmedewerker bij de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarkt-onderzoek.

1) Traditioneel bestaat er in de economische wetenschap weinig belangstelling voor onderzoek naar huishoudelijke activiteiten. In Nederland hangt dit wellicht samen met de aard van de discussie die zich toespitst op het meten en laten meetellen van de huishoudelijke produktie bij de berekening van het nationale inkomen. Bruyn-Hundt ondernam haar eerste poging hiertoe in 1970 (M. Bruyn-Hundt, De huisvrouw als producent, *ESB*, 13 mei 1970, blz. 4470-473). Volgens dit artikel loopt de waarde afhankelijk van de berekeningswijze uiteen van 12 tot 39% van het nationale inkomen. In een reactie hierop schreef Pen dat het „niet gewenst is deze vorm van produktie, hoe belangrijk ze ook is, in de traditionele berekening van het nationale inkomen op te nemen” (J. Pen, De consument als producent, *ESB*, 17 juni 1970, blz. 592-593).

Ten slotte

De cijfers die in dit artikel zijn gepresenteerd, laten zien dat de reële koopkracht na aftrek van woonlasten zich anders heeft ontwikkeld dan door 'Den Haag' wel eens is voorgesteld. Recent heeft de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid geopperd dat minimum en modaal te dicht bij elkaar gekomen zijn. Aansluitend betrok hij de stelling dat het minimumloon met ca. 20% moet worden verlaagd. Wij hebben, na een koopkrachtdaling die voor alle beschouwde groepen tussen 1979 en 1984 oprad,

vanaf 1984 geconstateerd dat de koopkracht van de modalen weer aan het toenemen is, terwijl die van de minima nog steeds afneemt. De minister hoeft dit beleid alleen een tijdje voort te zetten om de door hem gewenste achterstelling van de minima te bereiken. Aan de daling van de koopkracht van de minima wordt in niet geringe mate bijgedragen door de bezuinigingen op de individuele huursubsidie. Die bezuinigingen zullen, als ze niet op een andere wijze worden gecompenseerd, ertoe leiden dat voor de minima een goede woning onbetaalbaar wordt.

T.K. Hübner

vele definities en criteria zijn geformuleerd 2). In de literatuur worden globaal genomen twee criteria gehanteerd, het *nutscriterium* en het *markt criterium*.

Het nutscriterium is ontwikkeld door Hawrylyshyn 3). Deze maakt onderscheid tussen direct nut en indirect nut. Het directe nut is de bevrediging die men ontleent aan het verrichten van een activiteit, het indirecte nut wordt ontleend aan het resultaat van die activiteit: het goed of de dienst die wordt voortgebracht. Volgens het nutscriterium van Hawrylyshyn worden alleen de activiteiten die indirect nut opleveren tot de huishoudelijke arbeid gerekend. Huishoudelijke arbeid in deze zin wordt niet om wille van zich zelf verricht, maar moet resulteren in een goed of dienst waaraan het huishouden nut ontleent. Van indirect nut voor een huishouden of individu is sprake indien een derde dezelfde activiteiten kan verrichten met dezelfde resultaten voor dat huishouden of individu. Het nutscriterium wordt ook gehanteerd door Gronau, die stelt dat het onderscheid tussen huishoudelijke arbeid en ontspanning gelegen is in de omstandigheid dat men van dit laatste alleen zelf kan genieten en hiervoor niet iemand anders kan inschakelen 4).

Het probleem bij afbakening op basis van het nutscriterium is dat aan activiteiten die door het huishouden worden ondernomen veelal zowel consumptieve als productieve aspecten zijn verbonden. In zo'n geval is het moeilijk of een activiteit als arbeid of als ontspanning beschouwd moet worden. Het verbouwen van groente bij voorbeeld heeft enerzijds een economische betekenis omdat er mee bespaard kan worden op consumptieve uitgaven en anderzijds geen economische betekenis omdat men het voor zijn plezier doet. Hetzelfde geldt voor andere activiteiten zoals het maken van kleding, het onderhouden van de woning, het knutselen aan de auto, enzovoorts.

Het markt criterium wordt gehanteerd door onder andere Priemus 5). Volgens het markt criterium kunnen alle huishoudelijke goederen en diensten die ook via de markt kunnen worden betrokken, worden beschouwd als huishoudelijke arbeid. Het markt criterium is een ruimer criterium, aangezien volgens dit criterium meer activiteiten als huishoudelijke arbeid worden beschouwd dan volgens het nutscriterium: alleen het resultaat van een activiteit is van belang en niet de vraag of men aan het verrichten van die activiteit plezier beleeft. Het markt criterium is ook objectiever en beter bestand tegen maatschappelijke veranderingen. Zo worden bepaalde activiteiten die vroeger werden verricht voor het levensonderhoud – tuinieren, het houden van bepaalde dieren – nu als vrijetijdsbesteding beschouwd 6). In termen van het nutscriterium konden deze activiteiten vroeger als huishoudelijke arbeid worden onschreven terwijl dat tegenwoordig dubieus is. Volgens het markt criterium kan in beide gevallen van huishoudelijke productie worden gesproken. Het probleem is volgens Knulst en Schoonderwoerd dat met het markt criterium weinig menselijke activiteiten worden uitgezonderd, aangezien bij voorbeeld veel hobbies producten voortbrengen waarvoor equivalenten op de markt verschijnen of die als een professioneel specialisme worden beoefend 7). Achter bij voorbeeld muzikant, fotograaf en wielrenner kan immers zowel een beroepsbeoefenaar als een hobbyist schuilgaan. Volgens Knulst en Schoonderwoerd biedt de literatuur echter geen criteria of definities die zowel voldoende selectief werken als ondubbelzinnig zijn 8).

Het meetprobleem met betrekking tot de huishoudelijke productie hangt voor een deel samen met het afbakeningsprobleem maar heeft ook een zelfstandig karakter. Dat het meetprobleem voor een deel samenhangt met het afbakeningsprobleem is duidelijk: wanneer iets niet nauwkeurig afgebakend kan worden kan het zeker niet nauwkeurig worden gemeten. Ook wanneer van het afbakeningsprobleem geabstraheerd wordt blijft het meetprobleem bestaan. In principe bestaan er twee manieren om de omvang van huishoudelijke productie te meten. In de eerste plaats kan de waarde van het resultaat worden gemeten, in de tweede plaats de waarde van de gebruikte produktiefactoren. Wanneer de waarde van het geproduceerde als maat wordt genomen is het probleem dat de

huishoudelijke productie niet aan het prijsvormingsproces op de markt is onderworpen. Het hanteren van de waarde van equivalente producten in de marktsector lost dit probleem niet op, aangezien het hier veelal gaat om productie van diensten, waarvan de kwaliteit zich moeilijk laat vergelijken.

Een meer gebruikelijke methode is het uitgaan van de voor de huishoudelijke productie benodigde hoeveelheid arbeidstijd. Uit een in 1980 in Nederland gehouden tijdsbestedingsonderzoek blijkt, dat een gemiddeld huishouden toen ruim 63 uur per week aan huishoudelijke productie besteedde, waarvan aan 9):

- maaltijdbereiding en afwassen: 39,3 uur;
- reiniging en onderhoud woning, duurzame consumptiegoederen en kleding: 22,3 uur;
- verzorging huisgenoten e.a.: 10,3 uur;
- boodschappen doen: 10,2 uur.

Huishoudelijke productie was hierbij gedefinieerd als het vervoeren, verwerken en vervaardigen van goederen en diensten ten einde ze geschikt te maken voor het gebruik door de leden van het huishouden 10).

Ook het hanteren van tijd als meeteenheid is niet zonder haken en ogen. In de huishoudelijke sector bestaat geen met de marktsector vergelijkbare druk tot een hoge produktiviteit 11): huishoudelijke arbeid kan men verrichten in het tempo dat men zelf prettig vindt en volgens kwaliteitseisen die men zelf daaraan stelt. Het ligt dus voor de hand dat aan een bepaalde activiteit meer tijd wordt besteed dan economisch gesproken efficiënt is. Hawrylyshyn noemt twee manieren om correct te meten 12):

- uitgaan van de tijdsbesteding in de huishouding van buitenshuis werkende vrouwen, die er naar zullen streven huishoudelijke arbeid zo efficiënt mogelijk te verrichten;
- uitgaan van de minimaal noodzakelijke tijd die nodig is voor soortgelijke werkzaamheden in de marktsector.

Naast de meting van de hoeveelheid tijd staat ook de waarde van de tijd die besteed wordt aan huishoudelijke arbeid ter discussie 13).

2) Zie voor een beknopt overzicht hiervan: M. Bruyn-Hundt, W. Driehuis e.a., *Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid*, Stichting voor Economisch Onderzoek, Amsterdam, 1983. En tevens: R.J. Nachtegaal, W.F. van Raaij, *Huishoudelijke sector en economische neergang*, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 1982.

3) O. Hawrylyshyn, Towards a definition of non-market activities, *Review of Income and Wealth*, 1977, blz. 79-96.

4) R. Gronau, Leisure, home production and work: the theory of the allocation of time revisited, *Journal of Political Economy*, 1977, blz. 1099-1123.

5) H. Priemus, Over de huishoudelijke sector, *ESB*, 10 januari 1979, blz. 32-38.

6) W.P. Knulst, *Een week tijd*, Sociaal Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1977, blz. 72.

7) W.P. Knulst en L. Schoonderwoerd, *Waar blijft de tijd*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1983, blz. 56.

8) W.P. Knulst en L. Schoonderwoerd, op. cit., blz. 56.

9) D.E. Aldershoff, A.C.L. Zuidberg e.a., *Huishoudelijke productie in 1980*, SWOKA interimrapport, 's Gravenhage, 1983.

10) A.C.L. Zuidberg, Huishoudelijke productie en (patronen van) finale consumptie, in: *Consument, consumptie en overheid, PAO-ECO-bundel*, Amsterdam, 1982, blz. 52-66. Huishoudelijke consumptie wordt gedefinieerd als het uiteindelijke gebruik van de huishoudelijke 'produkten', zoals maaltijden, een opgeruimd huis, schone kleren, opgemaakte bedden en opvang van kinderen. In deze benadering vallen ontspanning, ontwikkeling en een deel van het vervoer buiten de huishoudelijke productie en consumptie.

11) F. Broekman, *Beschikbare en benodigde vrije tijd*, Stenfert Kroese, Leiden, 1980.

12) O. Hawrylyshyn, op. cit.

13) Zie bij voorbeeld: M. Bruyn-Hundt, op. cit. en J. Pen, op. cit.

Tabel 1. De wijze waarop gezinnen voorzien in hun behoefte aan 25 goederen en diensten, in procenten van het totale aantal gezinnen a)

	Huishoudelijke arbeid	Onbetaald b)	Formele sector c)	Informele sector d)	N e)
Huishoudelijke diensten					
- huis schoonmaken	93	2	2	6	222
- ramen wassen	84	2	16	5	222
- reinigen overgordijnen	84	5	15	1	87*
- reinigen dekens	76	4	24	0	193
Kapper					
- dames	25	13	56	16	212
- heren	14	7	68	11	183
- kinderen	34	9	46	20	87
Gebruiksgoederen					
- kleding: dames	33	4	82	0	212
heren	5	2	95	1	183
kinderen	41	23	68	0	87
- meubelen: woonkamer	5	27	62	3	37*
kinder/slaapkamer	7	30	63	7	43*
Repareren gebruiksgoederen					
- kleding (verstellen)	80	11	5	4	222
- schoenen	17	3	78	4	222
- meubelen	44	4	40	12	25*
- huishoudelijke apparaten	48	25	31	6	67*
- geluids-/beelddragers	14	14	63	19	59*
- auto/motor	25	3	70	13	60
- fiets/bromfiets	71	10	28	2	209
Woningonderhoud					
- schilderen/behangen binnen	81	13	4	5	91*
- schilderen buiten	54	3	25	4	67*
- grote reparaties	28	8	47	10	60*
- bijbouwen	43	17	30	13	23*
- kleine reparaties	52	20	32	5	56*
- vloerbedekking leggen	24	13	63	5	38*

Bron: OSA.

a) Het onderzoek is verricht in oktober 1984 door Interact te Dongen en heeft betrekking op 222 gezinnen.

b) Onbetaald wil zeggen onbetaalde hulp van vrienden, familie of kennissen, of gekregen van familie, vrienden of kennissen.

c) Tegen betaling verrichte diensten of aangeschafte goederen.

d) Tegen betaling verrichte zogenaamde zwarte diensten, verricht door bij voorbeeld klusjesman, thuiskapster of thuisnaaister. Soms ook: tweedehands aangekocht.

e) Aantal gezinnen waarop de betreffende vraag betrekking had. Bij een * had de vraag betrekking op het afgelopen jaar, in de overige gevallen werd geen tijdsperiode genoemd, maar kon worden gekozen uit: altijd, bijna altijd, even vaak wel als niet, soms/bijna nooit, nooit. De weergegeven percentages betreffen dan de somming van de eerste drie mogelijkheden. De som van de percentages over de verschillende kolommen is daarom soms groter dan 100.

Huishoudelijke activiteiten en gezinsconsumptie

Een in oktober 1984 in opdracht van de OSA gehouden enquête over een beperkt aantal huishoudens geeft een indicatie van de deelname aan huishoudelijke activiteiten in Nederland. In deze enquête is voor een aantal goederen en diensten nagegaan in welke mate huishoudens deze zelf produceren, onbetaald verkrijgen, dan wel betaald aanschaffen via de formele of informele sector. Onder een aankoop in de informele sector wordt hierbij zowel verstaan een tegen zwarte betaling verrichte dienst door bij voorbeeld een 'klusjesman', 'thuiskapster' of 'thuisnaaister', als een tweedehands aangekocht gebruiksgoed. De resultaten van dit verkennend onderzoek zijn weergegeven in tabel 1.

Uit deze tabel is weliswaar niet de omvang van de productie c.q. de consumptie uit de verschillende sectoren af te lezen, maar wel het gebruik dat er door gezinnen van wordt gemaakt. Uit tabel 1 blijkt, dat een aantal activiteiten hoofdzakelijk door het huishouden zelf wordt verricht zoals huishoudelijke dienstverlening, verstellen van kleding, repareren van fiets en bromfiets en het binnen schilderen/behangen alsmede het buiten schilderen. Meubelen en herenkleding daarentegen worden nauwelijks door het huishouden zelf geproduceerd en voornamelijk gekocht in de formele sector. Onbetaalde hulp wordt vooral verkregen bij het woningonderhoud, terwijl ook een aantal gebruiksgoederen, zoals kinderkleding en meubelen, voor een aanzienlijk deel nabetaald worden verkregen. Van de informele sector wordt weinig gebruik gemaakt met uitzondering van de kappersdiensten en de reparatie van een aantal gebruiksgoederen.

In de verkennende enquête was sprake van een beperkt aantal gezinnen, hetgeen de betrouwbaarheid van sommige uitkomsten met een lage gebruiks- of verbruiksfrequentie niet ten goede komt. In april 1985 is een soortgelijke enquête uitgevoerd waarbij het aantal activiteiten weliswaar kleiner was, maar het aantal ondervraagde gezinnen aanzienlijk groter. Ook de vraagstelling was in deze enquête iets gewijzigd, zoals blijkt uit de toelichting bij tabel 2, waarin de resultaten van deze enquête zijn weergegeven.

In grote lijnen komen de resultaten in deze tabel overeen met die van tabel 1, hetgeen erop wijst dat ondanks de kleine steekproef de verkennende enquête toch een redelijk beeld geeft van de situatie.

De resultaten van de enquêtes leren dat de complexiteit van een activiteit een belangrijke rol speelt bij de keuze tussen zelf doen en laten doen. Wanneer weinig vaardigheden zijn vereist vindt de productie vooral binnen de huishouding plaats. Activiteiten waarvoor veel (ambachtelijke) kennis vereist is, zoals het maken en repareren van gebruiksgoederen, vinden vooral in de formele sector plaats (14).

De som van de percentages over de kolommen van tabel 2 geeft een indruk van de mate waarin gezinnen op een of meer manieren in de behoefte aan de betreffende goederen en diensten voorzien. Ook hierin kan bij benadering een tweedeling worden aangebracht. Voor een aantal vormen van dienstverlening, zoals huishoudelijk werk en onderhoud van de woning, komt de som van de percentages in de kolommen nauwelijks boven de 100%. Dit werk wordt

14) Zie ook: P.H. Renooy, *De schemerzone, 'werkplaats' tussen vrije tijd en arbeid*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage, 1984. Renooy komt tot een soortgelijke conclusie op basis van een onderzoek onder Amsterdamse huishoudens.

Tabel 2. De wijze waarop de gezinnen voorzien in hun behoefte aan 11 goederen en diensten, in procenten van het totale aantal gezinnen a)

	Huishoudelijke arbeid	Onbetaald b)	Formele sector b)	Informele sector b)	Periode c)	N b)
Huis schoonmaken	88	9	3	6	maand	1652
Ramen wassen	77	3	19	7	maand	1865
Dameskapper d)	24	12	72	18	maand	920
Dameskleding d)	47	12	76	3	maand	1122
Meubelen	11	25	70	15	jaar	658
Reparatie: schoenen	16	2	82	15	3 maanden	978
huishoudelijke apparaten	40	14	48	10	jaar	536
auto	29	11	69	15	6 maanden	1131
Binnen schilderen/behangen	80	22	5	6	jaar	903
Buiten schilderen	80	9	9	6	jaar	903
Kleine reparaties woning	60	18	26	8	6 maanden	604

Bron OSA.

a) Het onderzoek is in april 1985 verricht door Interact te Dongen en heeft betrekking op in totaal 2.145 gezinnen. Gevraagd is of een bepaalde activiteit al dan niet betrekking heeft op een of meer van de in de tabel aangegeven kolommen. De som van de percentages over de kolommen is veelal groter dan 100, omdat een activiteit niet beperkt hoeft te zijn tot één mogelijkheid.

b) Zie toelichting bij tabel 1.

c) De periode waarop de betreffende vraag betrekking had.

d) Bij de vragen over kapper en kleding is het totaal aantal gezinnen laag vanwege een slechte interpretatie van een inleidende vraag met betrekking tot de gezinssamenstelling.

vaal helemaal door de gezinnen zelf gedaan. Voor een aantal andere activiteiten zoals kappersdiensten, autoreparaties en het zelf maken van kleding en meubelen, is de som van de percentages aanzienlijk groter dan 100%. Dit gaat gepaard met een hoog aandeel van de formele sector. Als gezinnen deze activiteiten ondernemen, doen ze dat eerder ter aanvulling dan ter vervanging van betaalde of onbetaalde activiteiten. Waarschijnlijk kan dit worden toegeschreven aan het uiteenlopende karakter van de werkzaamheden binnen elk van deze activiteiten. Voor de wat complexere werkzaamheden is hulp nodig, alleen de eenvoudige worden zelf verricht.

Structurele ontwikkelingen

Honderdvijftig jaar geleden voorzagen huishoudens voor gemiddeld 75% in de behoeften door middel van eigen productie, voor 20% door middel van ruilhandel en voor slechts 5% door middel van markttransacties 15). Over een lange periode bezien is de economische betekenis van de huishoudelijke productie dus duidelijk afgenomen. Vele activiteiten die vroeger in de huishouding werden verricht zijn verdwenen of overgenomen door de markt - of overheidssector. Deze veranderingen kunnen voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de technische ontwikkeling en de hiermee gepaard gaande voortschrijdende arbeidsverdeling. Hierdoor werd de productie buiten de huishouding steeds efficiënter.

In de afgelopen decennia heeft deze ontwikkeling zich volgens veel onderzoekers echter in omgekeerde richting voltrokken en is de betekenis van de huishoudelijke productie weer toegenomen. Hieraan ligt met name het toegenomen bezit van duurzame consumptiegoederen ten grondslag, al dan niet in combinatie met de toegenomen vrije tijd. Door het toegenomen bezit van duurzame consumptiegoederen is de huishouding langzamerhand getransformeerd tot een moderne efficiënte productie-eenheid. Deze ontwikkeling is gestimuleerd doordat de marktequivalenten voor veel van de door het huishouden geproduceerde diensten steeds duurder zijn geworden. Volgens Burns heeft de groei van de markteconomie de voorwaarden geschapen om de huishoudelijke sector (weer) economisch levensvatbaar te maken 16).

De marktsector krijgt in deze optiek steeds meer het karakter van een intermediaire sector, die kapitaalgoederen produceert voor de huishoudens. Dit wordt ook gesteld door Gershuny 17). De keuze tussen het aankopen of zelf

produceren van diensten wordt volgens Gershuny bepaald door de prijsverhouding tussen duurzame consumptiegoederen en diensten, de aanwezigheid van infrastructuurle voorzieningen en de kwaliteit van de duurzame consumptiegoederen. Ook bij Toffler speelt het toegenomen bezit van duurzame consumptiegoederen die gebruikt worden als produktiemiddel, een belangrijke rol. Deze huishoudelijke produktiemiddelen worden niet alleen voor de eigen consumptie van het huishouden gebruikt, maar ook voor (betaalde) dienstverlening aan derden 18).

In Nederland is vanaf de jaren vijftig het bezit van huishoudelijke gebruiksgoederen sterk toegenomen. Hierbij kunnen twee fasen worden onderscheiden 19). In de eerste fase, gedurende de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig, penetreerden gebruiksgoederen die routinematig huishoudelijk werk vergemakkelijkten zoals de stofzuiger en de wasmachine. Er was als het ware sprake van een 'mechanisering van de huishouding' 20). In de tweede fase penetreerden gebruiksgoederen die een kwaliteitsverbetering van het huishoudelijk werk mogelijk maakten en die voor een deel technisch verbeterde uitvoeringen waren van reeds bestaande produkten (van gasstel naar gasfornuis van handnaaimachine naar elektrische naaimachine).

Huishoudelijke productie als economische buffer

De huishoudelijke sector en de marktsector zijn als het ware communicerende vaten. De huishoudelijke sector heeft een bufferfunctie; hij vangt conjunctuurschommelingen in de marktsector op. In tijden van hoogconjunctuur groeien werkgelegenheid en productie in de marktsector en krimpt de huishoudelijke productie, in tijden van recessie nemen werkgelegenheid en productie in de marktsec-

15) J.E. Nilsson, *The sector perspective in social development*, *Futures*, 1983, blz. 126-136.

16) S. Burns, *Home Inc., The hidden wealth and power of the American household*, Doubleday, New York, 1975.

17) J. Gershuny, *Social innovation and the division of labour*, Oxford University Press, Oxford, 1983.

18) A. Toffler, *The third wave*, Londen, 1980.

19) J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland, 1951-1980*, dissertatie EUR, 1986.

20) P.J. Bouman, *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*, Prisma, Utrecht/Antwerpen, blz. 166.

Tabel 3. De wijze waarop gezinnen voorzien in hun behoefte aan 11 goederen en diensten, onderscheiden naar inkomensklasse, in procenten van het totale aantal gezinnen in die inkomensklasse

Inkomen a)	Huishoudelijke arbeid			Formele sector			Informele sector		
	<2500	2500-4000	>4000	<2500	2500-4000	>4000	<2500	2500-4000	>4000
Huis schoonmaken	88	89	77	.	.	.	.	.	.
Ramen wassen	80	75	55	19	19	24	4	9	26
Dameskapper	26	23	18	69	76	83	18	18	13
Dameskleding	49	50	39	76	84	92	3	2	2
Meubelen	13	12	2	65	76	88	20	11	10
Reparatie: schoenen	18	14	13	76	88	99	17	13	3
huishoudelijke apparaten	40	43	33	42	54	67	12	8	0
auto	33	27	21	61	76	86	16	15	5
Binnen schilderen/behagen	80	81	74	3	7	8	6	5	14
Buiten schilderen	82	82	76	6	8	16	8	5	6
Kleine reparaties woning	59	62	57	24	30	34	8	9	0

Bron: OSA.

a) Totaal netto gezinsinkomen per maand.

tor af en groeit de huishoudelijke productie 21). Volgens Priemus wordt deze ontwikkeling niet bepaald door de huishoudelijke sector, maar door het bedrijfsleven en de overheid 22). Aan de rol van het huishouden als arbeidsreservoir voor de marktsector wordt in dit artikel geen aandacht besteed 23). De bufferfunctie wordt hier geïnterpreteerd als een economische functie: het streven van huishoudens om bij afnemende bestedingsmogelijkheden het consumptiepeil te behouden. Volgens Meulenbelt zijn het met name huisvrouwen die hiervoor zorgen. Ze vergroten hun huishoudelijke productie door geprefabriceerd voedsel te kopen, vaker kleren te verstellen, verder te lopen om in goedkopere winkels te kopen en minder snel nieuwe huishoudelijke apparatuur te kopen 24).

Lambooy en Renooy zien de bufferfunctie vooral tot uitdrukking komen in de 'loonintensieve dienstverlening', die in het bijzonder in tijden van inkomensachteruitgang door consumenten verlegd zal worden naar de informele economie 25). Onder informele economie verstaan Lambooy en Renooy dan de combinatie van de zwarte, de huishoudelijke en de onbetaalde sector. In principe is het vergroten van de huishoudelijke productie slechts één van de mogelijkheden waarover het huishouden beschikt om een inkomensvermindering op te vangen, Van Raaij en Eilander onderscheiden bezuinigingstactieken, die zijn ingedeeld naar prijs, kwantiteit, kwaliteit en levensstijl. De huishoudelijke productie wordt tot de laatstgenoemde categorie gerekend 26). Geconstateerd wordt dat vooral jongere consumenten goedkopere alternatieven zoeken en meer zelf gaan doen. Jongeren kunnen gemakkelijker dan ouderen een levensstijl kiezen, waarin deze aanpassingen mogelijk zijn, aldus Van Raaij en Eilander. Elders blijkt evenwel, dat consumenten vooral kiezen voor bezuinigingsstrategieën waarin hoeveelheid, prijs en kwaliteit een rol spelen 27).

Ook uit ander onderzoek komen geen indicaties naar voren, dat de huishoudelijke productie als economische buffer een belangrijke rol speelt 28). Knulst en Schoonderwoerd constateren dat in de tweede helft van de jaren zeventig doe-het-zelfactiviteiten zijn toegenomen in een periode met koopkrachtstijging en in het begin van de jaren tachtig zijn afgenomen in een periode met koopkrachtdaling 29). Zij concluderen hieruit dat tenminste een deel van de doe-het-zelf-activiteiten bestaan uit luxe vormen van vrijetijdsbesteding, die positief samenhangen met de ontwikkeling van de koopkracht.

Een poging tot toetsing van de bufferhypothese

De afgelopen jaren zijn bij uitstek geschikt om de bufferhypothese te toetsen. Volgens deze hypothese zou de huishoudelijke productie onder invloed van de afnemende koopkracht toegenomen moeten zijn. Met andere woorden: er zou een negatieve relatie bestaan tussen de ontwikkeling van de huishoudelijke productie en die van het gezinsinkomen. Doordat bij een onderzoek naar deze relatie het precieze niveau van de huishoudelijke productie of de precieze aard ervan niet ter zake doet, kan voorbijgegaan worden aan de eerder behandelde afbakeningsproblematiek. Hier gaat het om de vraag in hoeverre een toename van de huishoudelijke activiteiten een substituuat vormt voor consumptieve vraag in de marktsector. Het zetten van meer kopjes koffie is weliswaar een vergroting van de huishoudelijke productie, maar brengt geen besparingen teweeg, tenzij er minder horeca-uitgaven tegenover staan.

21) S. Kuznets, *National income and its composition, 1919-1938*, New York, 1941.

22) H. Priemus, op. cit.

23) Zie hiervoor bij voorbeeld: C.E. Clason, Beroepsarbeid door de gehuwde vrouw, een mogelijkheid tot 'roldoorbreking?', *Intermediair*, 14 oktober 1977.

24) A. Meulenbelt, De economie van de koesterende functie, *Te elfder ure*, 1975, blz. 639-675.

25) J. G. Lambooy en P.H. Renooy, *Bouwstenen van de informele arbeidsmarkt, een inventarisatie*, OSA-werkdocument nr. W 12, 's-Gravenhage, 1985.

26) W.F. van Raaij en G. Eilander, Consumentenbezuinigingstactieken, *ESB*, 22 juni 1983, blz. 544-547.

27) R.V. den Admirant en W.F. van Raaij, Consumentenbezuinigingen in een periode van recessie, *Tijdschrift voor Marketing*, februari 1983, blz. 3-7 en april 1983, blz. 3-9.

28) Vaak is het betreffende onderzoek dan gebaseerd op een vergelijking van werkenden met werklozen. Beljon (Consumptieve bestedingsmogelijkheden bij werkloosheid, in: *Sociaal Bestek*, 1973, blz. 405-422) constateert op basis van in 1970 gehouden interviews met werklozen, dat 'interen op besparingen' de belangrijkste aanpassingsvorm is. Bezuinigen zeiden de werklozen van toen vooral te doen op kleding, huishoudelijke apparaten, meubilair en uitgaven voor recreatie. Volgens Becker en Vink (*Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984), die dit baseren op een in 1982 verricht leefsituatie-onderzoek, vangen werklozen en arbeidsongeschikten hun inkomensachteruitgang over het algemeen niet op met een intensivering van doe-het-zelf-activiteiten.

29) W.P. Knulst en L.P.H. Schoonderwoerd, op. cit., blz. 58.

Tabel 4. Uitgaven aan materiaalkosten bij een aantal huishoudelijke activiteiten, in gld. per gezin a)

Inkomen	<2500	2500-4000	>4000	gemiddeld
Dameskleding	37	46	60	41
Binnen schilderen/behangen	116	133	163	124
Buiten schilderen	76	74	70	75
Auto repareren	84	86	83	85

Bron: OSA.

a) De weergegeven bedragen zijn de mediane materiaalkosten van gezinnen die de betreffende activiteit hebben ondernomen.

Tabel 5. Consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen, volume-indices, 1980 = 100

	1981	1982	1983	1984
Voedings- en genotmiddelen	101	100	101	99
waarvan aardappelen, groenten en fruit	104	105	101	110
banket en chocolade	103	102	104	105
Duurzame consumptiegoederen	92	87	88	86
waarvan textiel en kleding	93	88	85	82
schoeisel	90	92	98	96
huishoudelijke artikelen en woninginrichting	90	83	83	82
Overige goederen en diensten	100	100	100	101
waarvan verkeersdiensten	104	103	103	105
horeca	98	98	97	100
vermakelijkheidsinstellingen	99	97	99	99
andere goederen en diensten	99	98	96	95
waarvan onderhoudswerk	94	93	94	88
schoonmaakbedrijven	104	102	103	97
huishoudelijke diensten	95	93	92	89
kappersdiensten	98	96	94	89
ververijen/wasserijen	103	102	102	100
schoenreparaties	95	100	97	99
metaalverwerkende ambachten	92	83	79	74
Consumptie van Nederlanders in het buitenland	91	88	88	88
Totaal	97,5	96,4	96,5	96,0

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Nationale Rekeningen 1984*; 's-Gravenhage, 1985, tabel 46 eigen berekeningen (uitsplitsing 'andere goederen en diensten').

Voor een verkenning van de functie die de huishoudelijke productie kan vervullen als economische buffer is zowel informatie nodig over huishoudelijke activiteiten als over consumptieve uitgaven. Bezien vanuit de huishoudelijke sector dient de vraag beantwoord te worden welke activiteiten de plaats in kunnen nemen van consumptieve uitgaven. In principe zal deze vraag door elk gezin anders worden beantwoord, afhankelijk van het aanwezige vakmanschap, de aanwezige (huishoudelijke) produktiemiddelen en de voorkeur van de gezinsleden. Op geaggreerd niveau geldt, dat een toename van de huishoudelijke productie bij een inkomensdaling aannemelijk is, indien er een negatief verband blijkt te bestaan tussen inkomen en huishoudelijke activiteiten, waarbij onderscheid gemaakt kan worden tussen:

- een toenemende deelname van gezinnen die voordien de desbetreffende activiteit niet verrichtten;
- een toenemende omvang van de productie door gezinnen die de activiteit reeds verrichtten.

Tijdreeksen waarin de deelname dan wel de omvang van huishoudelijke activiteiten zijn vastgelegd ontbreken. Informatie omtrent de relatie tussen huishoudelijke activiteiten en het gezinsinkomen dient dus ontleend te worden aan doorsnedegegevens. Tabel 3 geeft een indicatie van de inkomensafhankelijkheid van de deelname. In deze tabel zijn de elf activiteiten van tabel 2 onderscheiden naar inkomensklasse.

Uit deze tabel kan worden afgelezen, dat de deelname aan sommige vormen van huishoudelijke dienstverlening

zoals het dameskappen en het repareren van schoenen en auto's inkomensafhankelijk is. In sommige gevallen gaat dit ten koste van de informele, in andere gevallen ten koste van de formele sector. Het zelf maken van gebruiksvoorwerpen en het woningonderhoud blijken niet of nauwelijks inkomensafhankelijk te zijn.

Het bepalen van de inkomensafhankelijkheid van de omvang van huishoudelijke activiteiten is problematisch, aangezien - zoals in het begin van dit artikel is aangegeven - de bepaling van genoemde omvang op zich problematisch is. Voor een aantal activiteiten kan een indicatie van de omvang worden verkregen door uit te gaan van bijbehorende materiaalkosten, hetgeen is weergegeven in tabel 4.

Uit deze tabel blijkt, dat als er een verband bestaat tussen inkomen en materiaalkosten dit eerder positief dan negatief is. Op zich behoeft dit geen aanwijzing te zijn dat huishoudelijke activiteiten qua volume toenemen met het inkomen. Hogere inkomensgroepen kunnen immers ook duurdere materialen gebruiken. Van een toename van het volume van de activiteiten bij een daling van het inkomen lijkt althans voor de in tabel 4 weergegeven activiteiten evenwel geen sprake te zijn.

Bezien vanuit de consumptieve uitgaven dient de vraag te worden beantwoord welke uitgaven voor substitutie door huishoudelijke productie in aanmerking komen. Een indicatie hiervan kan worden verkregen door de consumptieve uitgaven in de periode 1980-1984 nader te bezien. Voor die categorieën waarvoor zich in deze periode geen groei van de consumptie voordeed, heeft zich geen substitutie door huishoudelijke productie voorgedaan. Voor die categorieën waarvan het consumptievolume sterk is teruggelopen zijn behalve substitutie door huishoudelijke productie ook rechtstreekse bezuinigingen een mogelijke oorzaak. Van een bufferwerking is sprake als de consumptieve uitgaven zijn gedaald en de vergelijkbare huishoudelijke activiteiten zijn gestegen. De ontwikkeling van de gezinsconsumptie in de periode 1980-1984 is weergegeven in tabel 5.

Uit deze tabel blijkt, dat de totale reële consumptie in de periode 1980-1984 is gedaald met 4%. De uitgaven aan voedings- en genotmiddelen hebben hier slechts in beperkte mate toe bijgedragen, gemiddeld bedraagt de daling hiervoor 1%. Huishoudelijke productie kan ten aanzien van voedings- en genotmiddelen op een aantal manieren als buffer fungeren:

- geprefabriceerd voedsel kan worden vervangen door zelf de 'fabricage' ter hand te nemen. De uitgaven aan bij voorbeeld 'banket en chocolade' zijn echter reëel toegenomen met 5%. Hier heeft zelf doen niet de uitgaven aan bij voorbeeld biscuits, koekjes en banket doen verminderen;
- er kan meer geconsumeerd worden uit eigen (groente)tuin. De uitgaven aan aardappelen, groenten en fruit zijn echter reëel toegenomen met 10%, zodat ook deze mogelijkheid blijkbaar niet is benut;
- er kan meer thuis en minder buitenshuis worden gegeten; de uitgaven in de horeca zijn evenwel reëel op peil gebleven.

Geen van de drie mogelijkheden is dus in het licht van de gegevens in tabel 5 aannemelijk. Deze constatering komt overeen met elders verricht onderzoek, waaruit blijkt dat consumenten hun maaltijden zelf bereiden, niet zozeer uit bezuinigingsoverwegingen als wel om reden van hun gezondheid, als tijdverdrijf en als zelfontplooiing (30).

Uit tabel 5 blijkt voorts, dat de daling van het macroconsumptievolume zich vooral heeft gemanifesteerd bij de duurzame consumptiegoederen. Voor textiel, kleding, huishoudelijke artikelen en woninginrichting bedroeg de daling van het consumptievolume zelfs 18%. De vraag is in hoeverre deze daling is gecompenseerd door een toename van de huishoudelijke productie. Alles wijst er op dat

30) P.A.M. Latakos en R.M. van Kralingen, *Naar 1990. Een kwestie van tijd en geld*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1985, blz. 115.

dit niet het geval is. Aan de eigen produktie van meubelen nam blijkens tabel 2 begin 1985 slechts een beperkt deel van de gezinnen deel. Ten aanzien van het zelf maken van (dames)kleding geldt, dat er van een (negatieve) inkomensafhankelijkheid zowel qua deelname als qua omvang van degenen die er aan deelnamen geen sprake is. Veeleer dan een uitbreiding van de huishoudelijke produktie lijkt er in het geval van de (semi-)duurzame consumptiegoederen sprake te zijn van rechtstreekse bezuinigingen, bij voorbeeld via het uitstellen van vervangingsaankopen. Consumenten zijn vooral overgegaan tot het uitstellen van aankopen wat betreft doe-het-zelfartikelen, woninginrichting en kleding 31). Wat betreft het zelf maken van kleding is niet zozeer het economische aspect als wel het creatieve aspect van belang. Vooral kleding met een grote 'modieuze lading' blijkt zelf te worden gemaakt 32). Aan de twee criteria van consumptiedaling en inkomensafhankelijkheid van de vergelijkbare huishoudelijke activiteiten voldoet een aantal van de in tabel 5 weergegeven diensten, te weten huishoudelijke diensten, diensten van metaalverwerkende ambachten (vooral autoreparaties) en kappersdiensten. Bij deze vormen van dienstverlening lijkt zich een bufferwerking van de huishoudelijke produktie te hebben voorgedaan. De economische betekenis hiervan is althans op macro-niveau gering. Zelfs indien de daling van de consumptie in deze categorieën volledig gecompenseerd zou zijn door een uitbreiding van de huishoudelijke produktie betekent dit dat slechts een besparing op het totaal van de consumptieve uitgaven is gerealiseerd van ongeveer 0,5%.

Conclusies

Met het toenemen van het bezit van huishoudelijke gebruiksgoederen is ook in Nederland de huishouding steeds meer karakteristiek gaan vertonen van een modern produktieproces. Het blijft echter moeilijk een uitspraak te doen over de economische betekenis van de huishoudelijke produktie. Zowel aan de afbakening als aan de meting ervan zijn talloze problemen verbonden. Daarom is niet geprobeerd de omvang van de huishoudelijke produktie exact vast te stellen. Wel bleek het mogelijk indicaties te verkrijgen van de deelname aan huishoudelijke produktie voor een groot aantal activiteiten. Voor een aantal huishoudelijke activiteiten, zoals huishoudelijk werk en woningonderhoud, geldt dat ze een substituut vormen voor te kopen goederen en diensten. Gezinnen die deze activiteiten ondernemen maken nog zelden gebruik van andere mogelijkheden. Andere huishoudelijke activiteiten, zoals kappersdiensten, autoreparaties en het zelf maken van kleding en meubelen, worden vooral ondernomen als aanvulling op aan te schaffen goederen en diensten. Alleen de meer eenvoudige werkzaamheden worden zelf ondernomen, de meer complexe worden 'uitbesteed'.

Met behulp van enquêtegegevens en CBS-statistiek is verkend in welke mate huishoudelijke produktie in de recessie van de afgelopen jaren een economische bufferfunctie heeft vervuld. Uit deze verkenning komt naar voren dat aan deze bufferfunctie een beperkte betekenis moet worden toegekend. In tijden van economische recessie bezuinigen consumenten op hun uitgaven zonder dat ze hiervoor in sterke mate compensatie zoeken via een uitbreiding van hun huishoudelijke produktie. In het begin van de jaren tachtig is vooral bezuinigd op uitgaven aan duurzame consumptiegoederen, die zich ook minder goed laten vervangen door huishoudelijke produktie. Op uitgaven aan diensten, die zich in principe beter laten vervangen is daarentegen in het algemeen niet of nauwelijks bezuinigd. De bufferfunctie van de huishoudelijke produktie is beperkt, omdat voor veel activiteiten waarmee geld bespaard zou kunnen worden geldt, dat er een zekere ambachtelijke vaardigheid voor het verrichten ervan vereist is. Deze vaardigheden zijn niet altijd en zeker niet voor alle veelbelovende activiteiten tegelijk binnen een huis-

houden aanwezig. In meer complexe vormen van dienstverlening dient daarom ook in tijden van inkomensachteruitgang veelvuldig op de markt te worden voorzien.

Nader onderzoek naar de plaats en de ontwikkeling van de huishoudelijke produktie is dus zeker op zijn plaats 33). Van de economische betekenis van huishoudelijke activiteiten is nog steeds weinig bekend. Gezien de afbakings- en meetproblematiek lijkt het weinig zinvol onderzoek naar de exacte omvang van de huishoudelijke produktie voort te zetten. Onderzoek naar de relaties tussen de huishoudelijke, de markt- en de overheidssector lijken in dezen meer te beloven. In het onderzoek komt meer betekenis toe aan studie naar structurele ontwikkelingen in genoemde relaties dan aan studie naar de bufferfunctie van de huishoudelijke produktie.

J.C. van Ours

31) Idem, blz. 114.

32) Nederlands Katoeninstituut, *Mensen maken kleren maken mensen*, Arnhem, 1970.

33) Zie voor een uitgebreidere presentatie van de resultaten van de genoemde OSA-enquêtes het in de loop van 1986 te verschijnen rapport *Huishoudelijke activiteiten en gezinsconsumptie*.